

Istraživanje srednjovekovnog manastira - manastir Mileševa

SVETLANA MOJSILOVIĆ-POPOVIĆ

(Saopštenje XV, Beograd 1983, Str. 25 - 33)

Arhitektonski prostor - *manastir*¹, određen pojedinačnim arhitektonskim grupacijama kao elementima šire prostorne organizacije, predstavlja složenu strukturu sa specifičnim međuodnosima. U takvoj strukturi odnos pojedinačnih elemenata može biti promenljiv na nivou prostorne jedinice, ali istovremeno i nepromenljiv u okviru grupacije. Tako se, na primer, monaške kelije, ostave, radionice, kuhinja i drugo - kao jedinični elementi - arhitektonski oblikuju srazmerno slobodno, ne držeći se neke propisane građevinske sheme. Oni se zatim umnožavaju po obimu određenog prostora, stvarajući funkcionalne grupacije koje imaju stalan položaj u okviru prostornog koncepta. Proučavanje takve prostorne formacije mora se odvijati naporedo u dva pravca: prvi, koji pokreće pitanje osmišljavanja prostora celine, i drugi, koji razmatra arhitektonsko-graditeljski koncept. Problem postaje složeniji kada se raščlani na elemente koji određuju formaciju, jer suština prostorne organizacije i celokupnog graditeljskog dela nije ista.

Elementarna shema prastara je konstantna - arhetipsko centralno rešenje kružnog gabarita. Od pojedinačnih građevina celine jedino hram i trpezarija predstavljaju arhitektonske konstante, dok ostali objekti, prema po trebi, podležu promenama. Prostornoj dispoziciji manastira, u biti određenoj teološkom spekulacijom (simbolika centra), suprotstavljene su pojedinačne građevine, od kojih, opet, hram i trpezarija imaju simboličko značenje, dok su ostale podređene profanoj nameni. Ta bifunkcionalnost prostora i pojedinih objekata, koja se iskazuje u odnosu duhovno-profano, predstavlja trajno obeležje manastira. Iz dvojnosti sadržaja proizlaze različiti arhitektonski oblici, prilagođeni ovoj nameni, profanoj ili sakralnoj.

Izvan te strogo kontrolisane dispozicije, koja predstavlja zasebnu celinu, postoje i drugi pojedinačni objekti koji pripadaju manastiru, a smešteni su u neposrednoj blizini, ili u okviru struktura, drugog tipa (gradovi).

Tako složen prostorni model, sa specifičnim socijalno-ekonomskim položajem u srednjovekovnoj državi, pruža široke mogućnosti za istraživanje i identifikaciju arhitekture te epohe. Manastir srednjovekovne Srbije formiran kao vrlo specifična celina, zahteva interdisciplinirano proučavanje kao najispravniji istraživački postupak. U osnovi takvog rada stoje tri vrste izvornih podataka: materijalni ostaci na terenu, pisani i likovni istorijski izvori i stručna literatura o osnovnom pitanju.

Rad na ovom problemu danas je postavljen mnogo šire, jer obuhvata nekoliko nezavisnih faza, čiji je krajnji ishod celovito predstavljanje manastira savremenom društvu. Ako raščlanimo taj postupak, izdvojićemo nekoliko zasebnih radnih celina, koje se bave istim objektom sa različitim stanovišta, i tako ćemo dobiti parcijalne slike, koje tek u ukupnom nizu mogu pružiti realnije

podatke. Imajući u vidu da je predmet naših izučavanja arhitektura, posmatraćemo postupak sa tog stanovišta, posvećujući najveću pažnju predmetu našeg stručnog interesovanja.

Ako pođemo od danas priznate činjenice da je cilj rada na prostornoj strukturi manastirskog tipa sveobuhvatno predstavljanje te celine savremenom društvu, suočeni smo sa potrebom da razmatramo nove kategorije kojima takva celina podleže, a to su: revalorizacija sadržaja, istorijska ekspozicija i društvena upotreba objekta.

Revalorizacija sadržaja građevinskog objekta podrazumeva kao krajnji ishod utvrđivanje stvarne vrednosti pojedinačnih elemenata i celine. Srednjovekovni manastir, kao istorijska kategorija, ima dve vrednosti: sistem vrednovanja koji važi u trenutku njegova podizanja i vrednost koju mu obezbeđuje hronološka distanca. Rad na identifikaciji ove kategorije, koja je svakako osnovni element u procesu proučavanja i istraživanja manastira, zahteva detaljnu analizu strukture sa svih njenih stanovišta. Ekonomski i socijalni položaj manastira u srednjem veku je, između ostalog, jedan od važnih činilaca za određivanje vrednosti njegovog sadržaja. Hram, kao primarni objekat naselja, svakako zauzima najvažnije mesto u tom sistemu, mada njegov vodeći hijerarhijski položaj ne isključuje uzajamnu zavisnost sa ostalim arhitektonskim elementima prostorne celine. Vremenska udaljenost razdoblja koje proučavamo omogućava nam da ustanovimo vrednost građevinskog sadržaja manastira u kontekstu razvoja arhitekture.

Te dve vrste vrednosti se ne moraju poklapati kad je u pitanju isti prostorni model. Neusaglašen sistem vrednosti dovodi ponekad do pogrešnih rezultata u toku isgraživanja, što se najčešće ispoljava u prihvatanju samo jednog vida ove kategorije, dok se drugi zanemaruje. Veoma često se usvaja hronološki sistem vrednosti u elementarnom obliku, zbog čega se dešava da prioriteto mesto dobije arhitektonski predmet na osnovu svoje starosti, a ne na osnovu svoje arhitektonske suštine.² Izuzetan značaj pri istraživanju manastira treba posvetiti analizi upravo te kategorije, jer je ona preduslov za donošenje zaključaka o suštinskim pitanjima.

Istorijska ekspozicija, nova dimenzija u sklopu postavljenog problema, proističe iz neprekidnosti postojanja celine na istom prostoru. Osobenost mesta na kome se podizao manastir u srednjem veku povezana je sa ritualnim činom fundacije koji, između ostalog, zahteva da ono bude prethodno označeno. U velikom broju slučajeva manastir se gradio na temeljima starije sakralne strukture.³ Ta specifična naselja u srednjovekovnoj Srbiji najčešće se nisu gasila, već su nastavljala svoj život i posle raopada srednjovekovnog državnog sistema. Njihovo trajanje, koje se, pored manjih prekida još nastavlja, uslovilo je i promenu građevinsko-arhitektonskog sastava.⁴ Tako hronološka analiza arhitektonskog dela predstavlja izuzetno važnu fazu u proučavanju manastira. Istorijska ekspozicija, kao ishod toga procesa, treba da omogući dobijanje uporednih informacija o razvoju celine, ne narušavajući pri tome prostorno-arhitektonski integritet.⁵

Društvena upotreba objekta, U savremenim uslovima manastir kao istorijska formacija predstavlja objekat društvene upotrebe, nezavisno od svoje osnovne svrhe - sakralnog prostora, koju je u najviše slučajeva zadržao do danas. Tako srednjovekovna celina toga tipa postaje: kulturno-istorijski spomenik, turističko središte, prostorna dominantna novih urbanih ili ruralnih aglomeracija, edukativni punkt ili muzejski prostor. Te nove namene i dimenzije manastirskog naselja, kao i drugih istorijsko-prostornih sadržaja, uticale su na obrazovanje posebne stručne discipline koja se bavi isključivo proučavanjem (i zaštitom graditeljskog nasleđa.

Teorijski pristup proučavanju i zaštiti srednjovekovnih manastira predstavlja samo jedan vid problema. Rad na određenoj prostornoj celini pokreće mnoga pitanja koja se odnose isključivo na tu celinu, što zahteva usklađivanje istraživačkog postupka sa predmetom proučavanja. U ovom slučaju, predmet rada je određeni prostorni model - srednjovekovni manastir Mileševa, izgrađen u početku XIII veka.⁶

*Istraživački projekt „Manastir Mileševa”*⁷, u metodološkom pogledu se oslanja na naporedno proučavanje izvornih podataka koji se odnose na ovaj manastir, a to su: terenski podaci, pisani izvori i literatura u vezi sa osnovnim pitanjem. Glavni izvor predstavljaju materijalni ostaci na terenu, koji, zajedno sa pisanim izvorima, čine osnov istraživačkog projekta.

Pošto je reč o prostorno-arhitektonskoj strukturi, a ne o pojedinačnom objektu, program istraživanja je podeljen u nekoliko etapa prilagođenih karakteru predmeta koji se ispituje. Prvu etapu rada na ovom problemu predstavlja sistematsko otkrivanje prostora koji je nekada pripadao srednjovekovnom manastiru. Budući da obim naselja nije poznat, podlogu za plan detaljnog ispitivanja prostora pružio je geografski položaj na kome se manastir nalazi. Postavljen na ravnom prostoru između reke Mileševke sa južne, Kosatice sa severozapadne strane i brda Titerovac sa severoistočne, manastir ima prirodne granice, izvan kojih se ne može očekivati prostiranje užeg manastirskog naselja. Ovo područje, označeno kao moguće mesto manastira i prethodno geodetski snimljeno, podeljeno je na istraživačke sektore, na kojima se postupno preduzimaju arheološka iskopavanja. Istovremeno sa istraživanjem manastirskog naselja, pristupilo se sistematskom rekognosciranju neposredne okoline, koje treba da pruži podatke o srednjovekovnim saobraćajnicama, prilazu manastiru i pojedinačnim objektima koji su se nadazili izvan ovog najužeg kruga, a pripadali su srednjovekovnoj Mileševi. Na ovom širem prostoru područja predviđaju se samo probna sondažna istraživanja, ukoliko se pokažu kao neophodna. U okviru rada po sektorima izrađuje se odgovarajuća arheološka i arhitektonska dokumentacija, prema utvrđenom metodu.⁸

Istraživanje manastirske arhitekture, koja je po svom karakteru sakralna i profana, obuhvata rad na funkcionalnoj identifikaciji objekata i utvrđivanju njihovog primarnog arhitektonskog oblika, proučavanje konstruktivnog sistema građenja i tehnike upotrebe građevinskog materijala, kao i obradu ukrasnih arhitektonskih elemenata rađenih od kamena, opeke ili drveta. Istovremeno sa tim proučavanjem obavlja se rad na istraživanju prostornih odnosa arhitektonskih elemenata koji čine manastirsko naselje. Ispituje se dispozicija građevina, njihov međusobni odnos i odnos prema prirodnim osobinama mesta. Arhitektonska analiza obuhvata uporedno proučavanje srednjovekovnih objekata ovog manastira sa drugim građevinama na širem prostoru s ciljem da se utvrdi mesto mileševske arhitekture u okviru razvoja graditeljstva te epohe. Naporedo sa istraživanjem terena, odvija se istraživanje pisanih istorijskih izvora koji se tiču Mileševe. Suprotstavljanjem te dve vrste podataka izrađuje se pregled informacija o prostornoj celini. Posebna pažnja se poklanja hronološkoj analizi građevinskih ostataka, pošto je poznata činjenica da je Mileševa živela bez prekida od XIII pa sve do kraja XVIII veka. Rad na utvrđivanju lokacije pre XIII veka takođe predstavlja sastavni deo istraživačkog projekta.

Druga etapa rada na istraživanju i zaštiti Mileševe odnosi se na postupak konzervacije i obnove graditeljskog nasleđa. U zavisnosti od ishoda prve istraživačke etape, koja predstavlja osnov za svaki poduhvat obnove arhitekture, razvija se druga faza ovog projekta. Na osnovu

prethodno izvršenih obimnih analiza arhitekture i urađenih restitucija građevina, pristupa se obnovi građevinskog sadržaja Mileševe. Koncept obnove manastira Mileševe podrazumeva delimičnu restauraciju arhitekture manastirskog naselja koja se razvijala na tom prostoru.

U metodološkom pogledu projekt se oslanja na rezultate istraživanja, ali istovremeno rešava i problem istorijskog izlaganja arhitekture, koji u ovom slučaju ne pripada isključivo srednjovekovnoj epohi. Kontinuirani život Mileševe ostavio je traga, između ostalog, i na graditeljskoj delatnosti. Taj arhitektonski hibrid, stvaran u toku šest vekova, nemoguće je u celini prikazati i pored svih napora. Razlozi za to leže i u prirodi izvedenih obnova, u kojima je najčešće nov građevinski zahvat delimično, ili čak u celini, rušio prethodni. Očigledne su promene i u pogledu prostorne dispozicije naselja. I pored toga što je elementarni prostorni koncept - nepromenljiva shema centralnog rešenja - zadržan do danas, pravac pružanja građevinskih grupacija po obimu, kao i sama veličina naselja, menjali su se u toku proteklog perioda. Takvo stanje zahteva da se otkriveno arhitektonsko nasleđe predstavi u skladu sa svojom funkcijom i stepenom važnosti u okviru prostorne celine. Arhitektonska slika naselja mora predstavljati hibrid - jer to ona u suštini i jeste - ali istovremeno mora biti uspostavljena ravnoteža na relaciji vreme - arhitektura, koja će obezbediti integritet celine, koju je takav arhitektonski sklop uvek imao.

Istraživanje i obnova manastira Mileševe obavlja se prema iznetom konceptu, koji je u ovom slučaju primenjen na određenu srednjovekovnu prostornu celinu.⁹ I pored toga što Mileševa spada u red najznačajnijih manastira podignutih u XIII veku u srednjovekovnoj Srbiji, malo se zna o njenom arhitektonskom sadržaju.¹⁰

Već prva istraživanja manastirskog prostora, obavljena 1974, 1980. i 1981. godine, pokazala su da se manastir prostire izvan svoje današnje zidane ograde u pravcu severa. Da bi se prvo ustanovio njegov obim, postavljene su sonde prema osnovnim pravcima, odnosno prema tradicionalnoj orijentaciji crkve kao glavnom objektu manastirskog prostora, koje su unakrsno - obodno - presekle lokaciju (pravci: istok-zapad, sever-jug). Ishod tih iskopavanja je osim podataka o veličini naselja trebalo da pruži obaveštenja o stratigrafskoj situaciji i kulturnim horizontima na ovom prostoru, na osnovu kojih bi se usmeravala dalja istraživanja. Ta sondiranja su pokazala da se manastir prostire dublje na severni plato, a da mu se zapadne i istočne granice, uglavnom, poklapaju sa sadašnjim ogradnim zidom, odnosno zapadnim zidom kamenog konaka podignutog 1884. godine (sl. 1). Sa južne strane - prema reci Mileševki - stanje je drugačije. Sonda postavljena na ovom delu, koja je presekla prostor od platoa crkve do reke, pokazala je da će biti izuzetno složeno utvrditi tačan položaj južne granice manastira - trasu južnog obimnog zida.

Istočni i zapadni zemljani profili na ovom mestu su nagovestili da je Mileševka, u jednoj od poslednjih velikih poplava, razorila i odnela deo južnog manastirskog prostora, zajedno sa građevinama koje su se tu nalazile. Današnji prvi potporni zid (drugi se nalazi uza samu reku), podignut od tesanog kamena, zidan je posle te poplave, u kojoj je nastradao i kameni konak (razrušen mu je bio južni zid).¹¹ Prvi podaci o lokaciji sa južne strane su istovremeno ukazali na mogućnost pronalaženja graničnog zida manastira na jugoistočnom uglu, gde (prema sadašnjim procenama terena) reka nije odsekla prvobitni plato. Istraživanja u ovoj zoni će tek biti preduzeta. U sondama postavljenim prema pretpostavljenom pravcu severne i zapadne granice manastira, pronađeni su delovi kamenih zidova, koji su ograđivali manastirski prostor. U osnovi polukružna kamena konstrukcija na severnom spoljnom zidu manastira ukazuje na moguć položaj kule, koja na ovom stupnju istraživanja ostaje hipotetično funkcionalno definisana.

Na osnovu tih preliminarnih podataka o manastirskom prostoru, može se tvrditi da je Mileševa bila omeđena kamenim obimnim zidom u skladu sa usvojanom shemom prostornog rasporeda srednjovekovnih manastira. Da li je ovaj zid imao ulogu ograde ili odbrambenog zida u ovom trenutku nije moguće odrediti.¹² Istraživanja u manastirskoj porti su pokazala da su duž oboda tog prostora bile postavljene građevine, dok se oko crkve prostirao širi pojas manastirske nekropole. Svi ti podaci, ma koliko bili nepotpuni, izgrađuju sliku o manastirskom naselju koje je bilo zamišljeno i ostvareno kao centralno prostorno rešenje sa hramom u središtu sistema. Osobnosti ovog manastira, koje ne izlazi iz okvira poznate srednjovekovne sheme, što su pokazali i prvi rezultati aistraživanja, otvorile su mogućnost preliminarnog razmatranja pitanja šire manastirske lokacije. Ispitivanja manastirskih građevina do sada nisu pružila podatke o ulazu u manastir, kao veoma važnom elementu prostorne celine. Isto tako nisu tačno određeni ni srednjovekovni prilazi i putevi u čijoj se neposrednoj blizini nalazio manastir.¹³ Danas se Mileševi prilazi sa severne strane, novoizgrađenim putem koji vodi od Prijelolja desnom obalom Mileševke. Na samom prilazu na manastirski plato prelazi se reka Kosatica preko Drvenog mosta. Ulaz je postavljen u novom ogradnom zidu, bliže severozapadnom delu porte. To nije njegov prvobitan položaj. Lokacija Mileševe je sa severne strane omeđena rekom Kosaticom, iznad koje se podižu prilično strme padine okolnih brda. Na samom današnjem prilazu manastiru, ispred mosta, uzdiže se okomita stena odmah iznad korita reke. Jedan deo te kamene prepreke je uklonjen (miniran) u toku izgradnje puta. Obeležja terena sa severozapadne strane navode na pomisao da je nekadašnji prilaz manastiru verovatno imao drugačiju trasu, za koju postoji nekoliko mogućnosti, koje, za sada, treba prihvatiti samo kao pretpostavke. Da bi se odredilo mesto manastirskog ulaza (jednog ili dva), neophodno je utvrditi položaj srednjovekovnog puta u čijoj se blizini nalazio manastir. Istraživanje puteva u okolini je započeto 1981. godine, u sklopu rekognosciranja neposredne okoline, i još nije okončano. Na osnovu osobnosti terena, i prema podacima zabeleženim u mnogobrojnim putopisima iz XVI i XVII veka¹⁴, put od Prijepolja, pored Mileševe, u pravcu grada Mileševca i dalje za unutrašnjost pružao se padinama pored reke Mileševke.

Prema prvim podacima o terenu u neposrednoj okolini, kao i onim iz putopisa izgleda najverovatnije da je put od Prijepolja prema Mileševi vodio najpre desnom, a zatim levom obalom reke Mileševke. Vest da je put vodio desnom obalom reke nalazi se u putopisima, gde se pominje da putnici po izlasku iz varoši Prijepolja prelaze reku preko drvenog mosta idući ka manastiru.¹⁵ Prema pričanjima meštana i ispitivanju na licu mesta, deo trase „starog turskog puta“ nalazi se na levoj obali Mileševke, na padinama iznad manastira; danas je to šumska staza koja vodi prema okolnim selima. Neposredno uz ovu stazu, na obodu manastirskog imanja pored koga vodi ovaj put, tačno iznad manastira (leva obala Mileševke) otkriveni su ostaci kamene građevine, izdužene pravougaone osiove, zarasli u korov.¹⁶ Širina tog objekta iznosi 10, a dužina 20 m. Čišćenjem zidova i otvaranjem probne sonde na severoistočnom uglu objekta, koja je zahvatila i spoljni i unutrašnji prostor, otkriven je kameni zid širok 0,70 m zidan od lomljenog kamena sa krečnim malterom. U unutrašnjem prostoru, naporedo sa kraćom stranom građevine, otkriveni su ostaci kamenog postamenta širine 0,80 m i dužine 2,00 m (duža strana postamenta je postavljena duž kraće strane građevine) i paralelno dužoj strani objekta temeljni zidovi nekog banka širine oko 40 cm. Zidovi zgrade su tako zarušeni da su se sačuvali ispod nivoa mogućih otvora. Namena i arhitektura ove građevine za sada nisu proučene. Na osnovu prvih podataka o tipu objekta i njegovom položaju uz put, moguće je pretpostaviti da je reč o zgradi koja je mogla služiti za prihvatanje putnika - karavanska stanica.¹⁷ Ako se u nastavku istraživanja potvrdi izneta pretpostavka o vrsti objekta, kao i trasi puta, otvara se mogućnost razmatranja prilaza manastiru sa

te - južne strane. Ta mogućnost dobija u značaju ako se uzme u obzir položaj srednjovekovnog grada Mileševca, kome je jedini mogući prilaz baš sa te iste leve obale Mileševke.

Druga mogućnost koju tek treba ispitati je položaj internog puta, koji se mogao odvajati od glavne saobraćajnice i voditi samo do manastira, i to sa njegove severozapadne strane. Prelaz preko reke Kosatice, u tom slučaju, nije mogao biti na današnjem mestu, s obzirom na osobenosti okolnog tla. Zasad ovo ostaje samo pretpostavka.

Dosadašnja razmatranja mogućih prilaza Mileševi su u neposrednoj vezi sa položajem manastirskih ulaza. Otkriveni ostaci građevina i zidova zasad takođe ne pružaju podatke o tome.

O manastirskim zgradama Mileševke malo se može reći u ovoj fazi istraživanja (sl. 2, 3 i 4). Ispitana površina ne obuhvata ni jednu četvrtinu velikog manastirskog naselja. Otkriveni objekti (severoistočna i jugozapadna zona) ukazuju na poznat srednjovekovni raspored, prema kome građevine uokviruju crkvu. Datovanje otkrivenih ostataka profane arhitekture za sada ostaje otvoreno. U manastirskoj porti je ustanovljeno nekoliko kulturnih horizonata¹⁸, od kojih neki pripadaju razdoblju koje prethodi osnivanju Mileševke. Stratigrafska situacija takođe pokazuje da je Mileševa više puta bila izložena stradanju. Sudeći po materijalnim ostacima spoljni zidovi sa severne strane su razoreni sredinom XV veka. Građevine koje se nižu sa unutrašnje strane porte, naporedno sa spoljnim zidovima, pripadaju mlađem periodu. Prema njihovoj niveleti zidanja u odnosu na crkvu, a i po ostacima grnčarije, oni bi se mogli datovati najranije u XVI vek. Tradicionalan način zidanja tih objekata - lomljenim kamenom - kao i malobrojni ostaci arhitektonskih elemenata (doprozornici, dovratnici, delovi svodova), zasad ne mogu predstavljati sigurne dokaze za njihovo hronološko određivanje. Poznata je činjenica da se taj tradicionalni način zidanja proteže od srednjeg veka do najnovijeg vremena. Na mlađe poreklo tih objekata ukazuje i njihov položaj u odnosu na spoljne srednjovekovne zidove. Oni su građeni nezavisno od ove arhitekture.

Položaj prostiranja građevina iz starije faze ne može se odrediti sve dok se ne izvrši sistematsko sondiranje unutrašnjeg prostora mlađih građevina, koje naležu preko njih. Ti radovi se odvijaju paralelno sa otkrivanjem zasute manastirske porte. Funkcionalnu i arhitektonsku analizu zgrada još nije moguće preduzeti, mada građevine koje se pružaju uz istočni spoljni zid ukazuju na ritmično ponavljanje prostornih jedinica koje imaju peć i prozore, što bi moglo nagovestiti da je u pitanju stambeni deo manastira. U krajnjem severoistočnom delu porte, uz spoljne zidove prostorije koja je imala neku svodnu konstrukciju, otkriveni su ostaci živopisa.¹⁹ I namena tog prostora još nije tačno utvrđena. U zapadnoj zoni porte, u građevinama čiji se zidovi podvlače pod novi kameni konak, pronađeni su takođe ostaci fresko-maltera, a u samom konaku ostaci stare trpezarije.

Dalja razmatranja arhitekture, koja bi prevazišla nivo saopštenja, u ovom trenutku ne bi pružila potrebne podatke i ostala bi u domenu pretpostavki.

Istovremeno sa terenskim radom na istraživanju manastirske celine pristupilo se proučavanju pisanih istorijskih izvora o Mileševi. I pored toga što je taj posao, kao i terenski rad, na samom početku, pokazalo se da je broj podataka o Mileševi, ako se ima u vidu celokupan period od osnivanja u XIII veku do privremenog gašenja krajem XVIII veka, neujednačen. Ako bi se pravio preliminarni statistički pregled raspoloživih podataka, onda bi za period od polovine XIII do

polovine XV veka bilo samo nekoliko obaveštenja, zatim se u XVI veku broj povećava, da bi maksimum bio postignut u XVII veku. Ponovni nedostatak vesti je karakterističan za XVIII vek, sve do 1863, godine, kada je započela velika obnova zapustelog manastira Mileševa.²⁰ Pregledom tih dokumenata i zapisa dolazi se do zaključka da se najmanji broj obaveštenja odnosi na manastirska zdanja, uprkos činjenici što se kroz mnoga dokumenta iz XVI i XVII veka traži pomoć za njihovu obnovu. I pomeni Mileševa u delima putopisaca iz XVI i XVII veka ne pružaju dovoljno podataka na osnovu kojih bi se mogla obnoviti arhitektonska slika starog manastira.

Ako se pisani podaci uporede sa trenutnom slikom na terenu, može se uočiti neka, najverovatnije slučajna podudarnost. Količina arhitektonskih podataka, odnosno ostataka iz najranijeg perioda života manastira, srazmerno je mala u odnosu na građevine koje su podignute u novije vreme (XVI i XVII vek). Takvo stanje na manastirskoj lokaciji ima svoje razumno opravdanje, jer je svaki novi - mlađi - građevinski zahvat morao delimično, ili čak u potpunosti, promeniti prethodni. Nedostatak pisanih istorijskih izvora se svakako mora tumačiti na drugi način. Imajući sve to u vidu, kao i činjenicu da je otkrivanje manastira Mileševa obuhvatilo jedva osminu nekadašnjeg prostora, što svakako ne daje stvarnu sliku stanja, nećemo se u ovom trenutku upuštati u analizu paralelnih informacija: teren-pisani dokument. Takva razmatranja, kada je u pitanju arhitektura, na ovom stepenu istraživanja ne bi pružila kvalitativno nova saznanja. Takav stav ne treba tumačiti kao trajno opredeljenje u metodološkom pogledu, što bi bilo nedopustivo, već samo kao jedan stepen istraživačkog procesa, koji zbog prirode istraživanja, trenutno, mora ostati otvoren.

*

Dosadašnja izlaganja koja se odnose na istraživanje srednjovekovnih manastira, odnosno postupak primenjen na konkretnu manastirsku celinu - manastir Mileševu - istovremeno pokreću i pitanje završne faze tog dugotrajnog procesa, a to je konzervacija - obnova i predstavljanje manastira savremenom posetiocu. Takvo postavljanje zadatka je najispravnije, jer naučni problem pretvara u društvenu realnost.

Povod za realizaciju celovitog istraživačko-konzervatorskog projekta „Manastir Mileševa“ pružili su objektivni uslovi u kojima se manastir nalazi. Smešten u neposrednoj blizini Prijepolja, na području zahvaćenom jakim urbanim razvojem, u celini neistražen, bio je izložen tihom, ali sistematskom propadanju i uništavanju.

To uništavanje srednjovekovnog kompleksa nije bio nameran akt, već posledica nepoznavanja obima i vrednosti arhitektonskog nasleđa, budući da je do sada bila poznata jedino manastirska crkva sa izuzetno dragocenim srednjovekovnim živopisom. Tako je problem Mileševa pogrešno poistovećen sa problemom staranja o samo jednom srednjovekovnom zdanju - manastirskoj crkvi. Od takve procene kulturnog nasleđa pošli su i organizatori izgradnje magistralnog puta koji treba da prođe pored manastira Mileševa. Predviđena trasa saobraćajnice je obodno presećala manastirsko naselje, koje nije bilo u tom trenutku tačno omeđeno na terenu pošto su ostaci srednjovekovnih zgrada bili pod naslagama zemljanog nasipa.²¹ Pored velikih javnih radova, to područje je zahvatila i nekontrolisana stambena izgradnja, čiji je tempo pretio da znatno izmeni prirodni ambijent u neposrednoj okolini Mileševa. Skup tih problema je imao presudnu ulogu u hitnom donošenju dugoročnog programa sistematskog istraživanja i zaštite manastira Mileševa.

Preduzeta terenska istraživanja su usmerena ka otkrivanju, proučavanju i zaštiti arhitektonskih ostataka, određivanju obima prostiranja kao i uređenju ove važne srednjovekovne prostorne celine. Manastirska crkva kao glavni objekat naselja, takođe je predmet iscrpnog proučavanja i zaštite, u okviru celokupnog programa očuvanja Mileševe.²² Istraživanje sakralne građevine ne bi trebalo posebno naglašavati, jer ona po prirodi stvari predstavlja neraskidivi deo celine. U ovom slučaju ona je i najočuvaniji i najmanje ugrožen, ali i nedovoljno proučen objekat. Zaštitu srednjovekovnih manastira u savremenim uslovima ne predstavlja samo staranje o crkvenoj građevini, kako se ponegde još smatra, jer crkveni objekat sam za sebe ne predstavlja manastir. Zaštita istorijske strukture ovoga tipa je jedino moguća ako se primeni na srednjovekovno naselje sakralno-profanog sadržaja u celini a ne samo na njegove pojedinačne objekte, ma koliko oni bili značajni.

Fusnote

¹ O manastiru kao prostornoj strukturi up. S. Mojsilović, *Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije*, Saopštenja XIII (Beograd 1981) 7-45.

² Često se događa da se nevešto građenom crkvenom zdanju iz XIII veka daje prvenstvo u odnosu na istu vrstu objekta iz XVI stoleća samo na osnovu starosti, bez obzira na arhitektonsku vrednost, koja može biti obrnuto srazmerna starosti objekta.

³ O osnivanju i građenju manastira u srednjovekovnoj Srbiji up. S. Mojsilović, *nav. delo*, 23 i dalje.

⁴ Najčešći slučaj kod manastira u srednjovekovnoj Srbiji je sukcesivna dogradnja profanih, a često i sakralnih objekata. U tim građevinskim zahvatima dolazi i do izmene prostornih odnosa. Takav slučaj je, na primer, kod manastira:

Arilja, Pečke Patrijaršije, Mileševe, Banje kod Priboja i drugih.

⁵ Termin *prostorno-arhitektonski integritet* treba uslovno shvatiti i prihvatiti, jer se događa da zamašna građevinska aktivnost monaha u toku dužeg perioda izmeni prvobitnu graditeljsku zamisao. Zato se u ovom slučaju ne govori o integritetu prvobitne prostorne koncepcije, već se misli na integritet sukcesivnog građenja koje ima svoje istorijsko opravdanje.⁶ Manastir Mileševa je zadužbina kralja Vladislava, sina Stefana Prvovenčanoga. Misli se da je podignut 1234. godine (up. S. Radojčić, *Mileševa*, Beograd 1971, 9 i dalje). Sistematska istraživanja, koja su u toku, pružice potpunije podatke o ovom pitanju.

⁷ Istraživačko-konzervatorske radove na manastiru Mileševi preduzeo je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture. Delimična istraživanja manastirske crkve su i ranije bila predmet naučnog interesovanja. Manje ispitivačke radove na terenu su preduzimali arh. Đurđe Bošković i arh. Jovan Nešković. Obnovu manastirskog konaka iz sredine XIX veka je izveo arh. Ranko Findrik. U okviru ovih poslova izvršena su i probna sondiranja manastirske porte (severna zona), kao i ispitivanja zapadnog dela ispred spoljne priprate crkve. Arheološke radove je vodio Časlav Jordović. Tom prilikom su otkrivene profane zgrade u severnoj zoni i ostaci - najverovatnije temeljna zona - građevina koje bi po svom gabaritu mogle biti kule (?), ispred spoljne priprate. Od 1980. godine je započelo sistematsko istraživanje prostorne celine - manastir Mileševa. Rad na ovom projektu je timskog karaktera: istraživanje, konzervaciju i zaštitu manastirske celine je preduzela arh. Svetlana Mojsilović; istraživanjem i konzervacijom manastirske crkve se bavi arh. Olivera Kandić; arheološka iskopavanja vodi arheolog Milica Janković; istraživanje živopisa je preduzela istoričar umetnosti Mirjana Šakota. Rad na ostvarenju toga dugoročnog projekta je u toku.

⁸ Istraživački sektori: situacione osnove sa ostacima arhitekture se snimaju u razmeri 1: 25, sa svim potrebnim preseccima i izgledima zidova; arheološke osnove i profili se snimaju u razmeri 1: 20, a arhitektonski elementi u pogodnoj razmeri u zavisnosti od veličine predmeta. U okviru tekuće dokumentacije vode se istraživački dnevници (arhitektonski i arheološki), popis pokretnog materijala, obrađuje se arheološki inventar, vodi se dnevnik arhitektonske plastike, kao i tekuća foto-dokumentacija.

⁹ Rezultati istraživanja koji će biti izneti u ovom saopštenju predstavljaju početak rada na ovom manastirskom naselju. Budući da se projekt nalazi u početnoj istraživačkoj fazi, ne treba očekivati konačan sud o graditeljskom nasleđu, niti

kompletnu analizu arhitekture manastira. Namera ovog saopštenja je da se izloži koncept toga istraživačkog postupka i osvetli na konkretnom primeru.

¹⁰ Od srednjovekovnih građevina u manastiru Mileševi donedavno je bila poznata jedino manastirska crkva. Prvim probnim iskopavanjima započetim 1974. godine i sistematskim istraživanjima pokrenutim 1980. godine otkrivene su prve profane građevine iz srednjeg veka. Manastirska crkva do danas nije detaljno ispitana, pa ne postoji ni arhitektonska studija posvećena ovom pitanju. O Mileševi u svetlu poznatih istorijskih činjenica, sa najvećom pažnjom posvećenom živopisu, pisao je Svetozar Radojčić (vid. S. Radojčić, *Mileševa*), gde je navedena i starija literatura.

¹¹ Da je ovaj potporni zid podignut u vreme obnove konaka, posle velike poplave, pokazuje današnji južni zid konaka u prizemlju, koji je zidan istovremeno sa potpornim zidom od istog materijala

i istovetnom tehnikom.

¹² O manastirskoj fortifikaciji up. S. Mojsilović, *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia*, Balcanoslavica 7 (1978), 169-195.

¹³ Poznato je da se Mileševa u srednjem veku nalazila u neposrednoj blizini srednjovekovnog puta koji je od primorja vodio u unutrašnjost zemlje. Up. M. Dinić, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina*, JIČ, III 1-4 (Beograd 1937) 122-123; K. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Zbornik Konstantina Jirečeka I (Beograd 1959) 205-303; G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1974.

¹⁴ Up. R. Samardžić, Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XV-XVII vek, Beograd 1961.

¹⁵ *Isti, nav. delo, 139 i 157.*

¹⁶ Rekognosciranje okoline preduzele su 1981. godine Svetlana Mojsilović i Milica Janković, a 1982. arheolog Dragan Bojović.

¹⁷ Iz zbirke putopisa (R. Samardžić, nav. mesto) saznajemo da je uz manastir Mileševu postojala karavanska stanica. Prema opisima građevina koje su služile u ove svrhe u XVI veku - bili su to tipski objekti - nije neverovatno da je reč o takvom objektu. Posebno napominjemo otkrivene ostatke postamenta uz unutrašnje zidove, koji su mogli koristiti za ležaj putnika, što je uobičajena pojava (vid. R. Samardžić, nav. delo, 133 - opis zgrade karavanske stanice). ¹⁸ Up. Arheološki izveštaj M. Janković, *Mileševa manastirski kompleks i nekropola*, Arheoloski pregled 22 (1981), 156-159; Ista, *Mileševa*, Arheološki pregled 23 (u štampi).

¹⁹ Fragmenti živopisa su pronađeni u šutu na podu, kao i na građevinskom kamenu koji je nekada pripadao zidu. Ti ostaci su pažljivo sklonjeni i pripremljeni za konzervaciju.

²⁰ Hronološki pregled istorijskih izvora koji sledi, ne predstavlja rezultat sistematskog proučavanja građe, pošto je istraživanje na samom početku. U ovom momentu podatke koristimo samo kao ilustrativni primer, jer mnoge zbirke dokumenata nisu još proučene.

Vek	Broj informacija	Naslov zbirke
XIII	2	Lj. Stojanović, <i>Stari srpski zapisi i natpisi I</i> , Beograd 1902, 11; F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , Viennae, 1858, 72.
XIV	2	S. Novaković, <i>Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka</i> , Beograd 1912, br. 606; Spomenik SKA LXXI (1931), 138.
XV	2	S. Novaković, <i>nav. Delo</i> , br. 607; R. J. Safarik, <i>Pamatki drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv</i> , v Praze 1873, 80.
HVI	¹¹	Lj. Stojanović, <i>nav. delo</i> , br. 523, 530, 589 601, 630, 716, 857; R Samardžić, <i>nav. delo</i> , 112, 114, 128, 135.
XVII	17	Lj. Stojanović, <i>nav. Delo</i> , br. 1132, 1141, 1153, 1228, 1315, 1820; 1895, 1918; <i>Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i Biblioteka</i> - ispisao St M. Dimitrijević, Spomenik SKA LIII (1922), 153-164. R. Samardžić, <i>nav. delo</i> , 157, 174.
XVIII	2.	<i>Građa iz ruskih, arhiva</i> , 171.

²¹ Republički zavod za zaštitu spomenika kulture je obustavio izgradnju puta na predviđenom mestu i predložio nekoliko varijanti. SO Prijepolje je u aprilu mesecu 1982. godine usvojila Prostorni plan Prijepolja, prema kome magistralni put neće proći preko srednjovekovne Mileševe, već je predložena nova trasa iznad manastira, duž leve

obale reke Mileševke.

²² Istraživanje crkve u okviru projekta „*Manastir Mileševa*“ vodi arh. Odivera Kandić. Ovaj objekat je preventivno konzerviran i obezbeđen da bi mogla da se izvedu neophodna istraživanja, pa tek zatim trajna konzervacija i zaštita.